

PRÓBY REFORMOWANIA IMPERIUM OSMAŃSKIEGO PRZEZ RUCH MŁODOOSMAŃSKI

ABSTRACT: In the nineteenth century, the Ottoman Empire was on the verge of collapse. This country needed drastic reform. Those who decided to save the 'Colossus with feet of clay' were the Young Ottomans headed by Midhad Pasha. During the reign of Abdul Hamid II the first Constitution in the history of the Ottoman Empire was introduced. The document was in force for only two years (1876–1878) and this period is sometimes called the first constitutional monarchy (*Birinci Meşrutiyet*). The reforms that had been introduced postponed the collapse of this country on the Bosphorus. The constitution equated the laws of the believers of various religions and introduced civil liberties, but the position of the sultan was still superior. Most of the provisions simply remained on paper and the sultan dissolved the parliament soon after.

KEYWORDS: Ottoman Empire, Midhad Pasha, Abdul Hamid II, Ottoman constitution of 1876, Young Ottomans, First Constitutional Era

WPROWADZENIE

Konstytucja Midhadowska (1876-1878) była pierwszą ustawą zasadniczą w Imperium Osmańskim oraz drugą, po tunezyjskiej spisana konstytucją w świecie muzułmańskim¹. Mimo tego, że obowiązywała tylko dwa lata, a większość jej zapisów pozostała jedynie na papierze to wprowadziła wiele nowoczesnych rozwiązań. Wystarczy tu jedynie wspomnieć o innowacyjnym jak na te czasy zrównaniu obywateli bez względu na religię. Warto zwrócić uwagę również na konstytucję osmańską, jako na tą, na której opierali się reformatorzy w krajach arabskich, z dzieła Midhada czerpała także pierwsza konstytucja irańska.

W swoim artykule chciałabym omówić tę bardzo istotną ustawę zasadniczą. W języku polskim ukazało się kilka opracowań tego tematu jednakże duża część z nich nie korzysta ze źródeł ani opracowań w języku tureckim, na Uniwersytecie Jagiellońskim została obroniona praca magisterska poruszająca tę tematykę, ale nie została ona opublikowana. Największą wartość mojej pracy stanowi główne źródło na którym się opieram, czyli tekst pierwszej osmańskiej konstytucji w tłumaczeniu na współczesny język turecki oraz współczesne tureckie opracowania tego tematu. Praca ma za zadanie rozważyć czy rozwiązania zaproponowane w konstytucji były możliwe do przeprowadzenia w ówczesnym państwie sułtanów.

SYTUACJA IMPERIUM OSMAŃSKIEGO W XIX WIEKU

Wiek XIX to dla państwa nad Bosforu czas rosnącego zadłużenia państwa, którego armia była źle wyszkolona, słabo uzbrojona i zdemoralizowana. Sytuacja międzynarodowa również nie była sprzyjająca. Konflikt z Rosją zaozgniał się, narody bałkańskie zachęczone powodzeniem Rewolucji Francuskiej zaczęły dążyć do niepodległości. Egipt pod rządami

¹ Konstytucja tunezyjska pochodzi z 1861 roku, ograniczała ona monarchę oraz działała na korzyść europejskich migrantów, którzy od jej uchwalenia byli pod opieką tunezyjskiego prawa.

Mohammada Alego i jego następców walczył o coraz większą samodzielność, państwa europejskie ingerowały w wewnętrzne sprawy Imperium, antagonizując stronnictwa polityczne, tak, aby móc wywierać większy wpływ na sułtana i rządu w państwie². Posiłkowały się hasłami religijnymi zasłaniając swoje zapędy terytorialne obroną uciskanych chrześcijan. W 1853 r. Rosja, pod pretekstem obrony chrześcijan w Mołdawii, wkroczyła do Rumunii³. Był to jednak tylko pretekst do zerwania stosunków dyplomatycznych, tym bardziej, że jeszcze w tym samym roku wybuchła Wojna Krymska⁴.

Aby zmienić bardzo trudne położenie kraju znad Bosforu potrzebne były gruntowne zmiany, mające na celu zmodernizowanie struktury państwa. Pierwszy pakiet reform wprowadził sułtan Selim III, który jeszcze przed wstąpieniem na tron w 1789 r. interesował się sprawami Europy⁵. Program reform nazwany *Nizam-ı Cedid* ('Nowy Porządek') miał na celu uporządkowanie pewnych spraw wojskowo-administracyjnych⁶. Pozbawiono lenn wojskowych (*timarów*) lenników niewywiązujących się z obowiązków, zostały nałożone nowe podatki, zabrano się za zwalczanie nadużyć i korupcji, zreorganizowano flotę i artylerię, a utworzone kasy skarbowe pilnowały finansowania reform⁷. Utworzono *Nizam-ı Cedid Ordusu*, czyli oddziały regularnej armii, wyszkolone i uzbrojone zgodnie z europejskimi standardami. Sułtan z pomocą francuskiego rządu werbował zagranicznych oficerów, doradców i instruktorów⁸. Reformy nie odniosły spodziewanego skutku z powodu zbyt dużej skali korupcji i nepotyzmu. Obowiązki urzędników nie były odpowiednio uregulowane prawnie, sytuacji nie poprawiały także przerwy w wypłacaniu pensji oraz rosnąca inflacja.

Następcy Selima postanowili kontynuować zmiany w państwie. Mahmud II, panujący w latach 1808–1839, zdawał sobie sprawę, że czynnikiem destabilizującym są janczarzy, którzy byli tak niezadowoleni utworzeniem nowego wojska przez Selima III, że wywołali zamieszki, w trakcie których padyszach został pojmany i zdeponowany⁹. Aby uniknąć losu poprzednika, Mahmud II w dniu 15 czerwca 1826 r. rozwiązał korpus janczarów oraz związane z nimi bractwo bektaszytów¹⁰. Korpus zakończył swoje istnienie po tym,

² Więcej o Egipcie pod rządami Mohammada Alego, zob. Barbara Stępniewska-Holzer, *Bariery modernizacji. Studium z dziejów Egiptu w pierwszej połowie XIX wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1990.

³ Stanford J. Shaw, Ezel Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, Dialog, Warszawa 2012, s. 226–229.

⁴ Więcej o konfliktach osmańsko-rosyjskich zob. Wojciech Morawski, Sylwia Szablowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Trio, Warszawa 2006; Mieczysław Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1982.

⁵ Stanford J. Shaw, op. cit., Dialog, Warszawa 2012, s. 404–409; III. *Selim Dönemi Avrupa-Osmanlı Ülkeleri ile İlişkiler*, <http://osmanli.site/osmanli-padisahlari-sultan-padisah-sultanlari/sultan-3-selim/iii-selim-donemi-avrupa-osmanli-ulkeleri-ile-iliskiler/> [10.06.2017].

⁶ Enver Karal, *Nizam-i Cedid ve Tanzimat (1789–1856)*, „Osmanlı Tarihi” 1947, t. V, s. 63n.

⁷ Stanford J. Shaw, *The Nizam-i Cedid Army under Sultan Selim III 1789–1807*, „Oriens” 1965/1966, nr 18/19, s. 173.

⁸ Erik J. Zürcher, *Turcja. Od sultanatu do współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 21n.

⁹ Salih Gülen, *Tahtın Kudretli Misafirleri Osmanlı Padişahları*, Yitik Hanzie, İstanbul 2009, s. 218nn.

¹⁰ Lord Kinross, *Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, Perennial, London 2002, s. 456n.

jak oddziały wierne sułtanowi zgładziły ponad 4 tysiące janczarów¹¹. Dla bektaszytów Mahmud stał się symbolem zła (nawet współcześnie przechodząc obok *türbe*¹² sułtana w Stambule spluwają i wypowiadają przekleństwa)¹³.

REFORMY OKRESU TANZIMATU

Na czas panowania Abdülmecida (1839–1861) i Abdülaziza (1861–1876) przypadł okres *tanzimatu*. Za początek zmian uznaje się datę 3 listopada 1839 r., gdy sułtan Abdülmecid wydał dekret w Gülhane, który zapoczątkował reformy w państwie¹⁴. Wprowadzone zmiany były raczej powierzchowne, ale pokazywały tendencje reformatorskie. Chciano ujedynolicić zarządzanie prowincjami, zagwarantować ochronę życia, honoru i własności poddanych Imperium Osmańskiego, zmodernizować system nakładania podatków oraz opracować nowe metody gwarantujące sprawiedliwość przy poborze, szkoleniu i utrzymywaniu żołnierzy¹⁵. Wprowadzono nową regularną armię *nizamiye*, od 1845 r. pobór został oficjalnie ustanowiony na niemal całym obszarze Imperium,¹⁶ zarządzono również powszechną służbę wojskową dla muzułmanów, z której można było się wykupić, oraz możliwość odbywania służby wojskowej przez chrześcijan, którzy jednak mieli możliwość w zamian za nią zapłacić specjalny podatek (*bedel-i askeri*)¹⁷. Stopniowo doposażano armię oraz rozbudowywano marynarkę z *ironcladami*, czyli okrętami pancernymi. Rok później ustanowiono kodeks administracyjny. Szkoły miały być bezpłatne i przejść spod kontroli duchownych pod kuratelę rządu. W 1847 roku utworzono sądy mieszane karne i cywilne, w których świadectwo muzułmanina było traktowane na równi ze świadectwem nie muzułmanina. W późniejszych latach przyjęto wzorowany na francuskim kodeks handlowy (1850), podzielono kraj na *wilajety*¹⁸, *sandżaki*¹⁹ oraz *kaza*, *nahiye* i *kariye*, czyli gminy, gromady i wioski (1864).²⁰ W 1854 r. powstało nowe ciało z funkcją legislacyjną – Najwyższa Rada do Spraw Reform (*Meclis-i Ali-yi Tanzimat*). Założono Bank Osmański (1856) oraz Ministerstwo Oświaty (1857).

Duże zmiany zaszły szczególnie dla przedstawicieli mniejszości religijnych, jako że kolejny edykt (*Islahat Fermani*) wydany przez sułtana Abdülmecida I w 1856 roku zakładał równość wszystkich religii, wyznanie nie miało już wpływać na dostęp do służby publicznej i szkół wojskowych²¹. Wysokość podatków nie miała być zależna

¹¹ Stanisław Guliński, *Alewizm i Bektaszizm. Historia i rytuał*, Nomos, Kraków 1999, s. 88.

¹² Türbe – grobowiec, rodzaj mauzoleum budowanym na terenie Iranu oraz na terytorium Imperium Osmańskiego dla władców i ważnych osób.

¹³ Stanisław Guliński, op. cit., s. 90.

¹⁴ Lord Kinross, op. cit., s. 473n.

¹⁵ S.J. Shaw, E. Shaw, op. cit., s. 112.

¹⁶ Erik J. Zürcher, *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1914*, w: Erik J. Zürcher (red.), *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, I.B. Tauris, London 1999, s. 82.

¹⁷ Norman A. Stillman, *The Jews of Arab lands: a history and source book*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, s. 97.

¹⁸ Jednostka najwyższego stopnia podziału administracyjnego, od 1864 roku w Imperium Osmańskim nazwa prowincji.

¹⁹ Jednostka administracyjna drugiego stopnia od 1864 r. podlegała *wilajetowi*, na jej czele stał *bej*.

²⁰ Selda Kiliç, *Tanzimat sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri*, „Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi” 2000, t. XX, nr 31, s. 193.

²¹ Kadri Unat, *Osmanlı Devleti'nde Sosyo-Ekonomik Düzen ve XIX. Yüzyıl Yenileşme Hareketleri*, w: Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi (red.), *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 2012, s. 36.

od pochodzenia, czy wyznawanej religii. Od 1869 roku wszyscy obywatele Imperium Osmańskiego płci męskiej zostali zrównani wobec prawa, bez względu na religię i narodowość. Pomogło w tym stopniowe wprowadzenie sądów świeckich. Dużym postępem było również powstawanie szkół żeńskich²².

Warto w tym miejscu wspomnieć sylwetkę polskiego hrabiego Leona Waleriana Ostroga, który znacznie przyczynił się do zreformowania osmańskiego systemu prawnego. W 1894 r. został mianowany szefem działu prawnego Osmańskiej Administracji Długu Publicznego, w 1909 r. został radcą prawnym w Ministerstwie Sprawiedliwości²³.

W samym Imperium Osmańskim dochodziło do głosu nowe pokolenie, wykształcone w zeuropeizowanych szkołach państwowych, którego przedstawiciele związani byli z kręgiem kultury francuskiej. W 1859 r. została założona w Stambule *Mekteb-i Mülkiye* ('Szkoła Administracji Publicznej')²⁴. Abdülaziz podróżując po Europie postanowił zmodernizować turecki system edukacji na wzór francuski. Po powrocie z Wystawy Światowej w Paryżu wydał edykt o Edukacji Publicznej nakładający obowiązkową edukację na wszystkie dzieci poniżej dwunastego roku życia. W 1868 r. zmodernizowano słynne liceum Galatasaray z francuskim językiem wykładowym i wieloma europejskimi nauczycielami, jednym z nich był współzałożyciel szkoły polski dziennikarz Karol Karski. Uczniami szkoły mogli zostać wszyscy obywatele Imperium Osmańskiego bez względu na wyznanie i pochodzenie etniczne²⁵.

Był to okres, gdy rodziła się osmańska inteligencja. To właśnie ona sprzeciwiała się bezrefleksyjnemu kopiowaniu wzorów europejskich przez autorów reform *tanzimatu*. Uważała, że reformatorzy *tanzimatu* byli zbyt ugodowi. Z kolei tak zwani nowoosmanowie chcieli gruntownych zmian i nie popierali kompromisów w zakresie reformowania państwa. Słowa krytyki płynęły z różnych stron. Od 1862 r. zaczęło ukazywać się w Stambule czasopismo „Tasvir-i Efkâr” („Odbicie Poglądów”), którego redaktorem był İbrahim Şinasi, otwarcie krytykujący politykę władz. W 1865 r. Şinasi opuścił Imperium Osmańskie – jako jeden z współorganizatorów tajnego stowarzyszenia Młodych Osmanów najprawdopodobniej obawiał się represji. Szybko też opuścił szeregi ruchu i zaprzestał działalności politycznej²⁶.

YENI OSMANLILAR

Ruch młodoosmański powstał w 1859 r.. Była to grupa konspiracyjna zмирzająca do zmiany rządów i radykalnych reform. Liczba członków tajnej organizacji była bardzo mała²⁷. Młodoosmanowie stanowili grupę wywodzącą się z inteligencji, kręgów oficerskich i urzędniczych, nie mieli kontaktu z niższymi warstwami społeczeństwa. Nie posiadali działaczy wśród mas, ani jasnej koncepcji jak przeprowadzić zaplanowane przez siebie reformy. Ich zorganizowana działalność nie trwała dłużej niż pięć lat. Wykrycie orga-

²² E.J. Zürcher, *Arming...*, op. cit, s. 55–65.

²³ Paulina Dominik, *Pour la réforme de la justice ottomane: Count Leon Walerian Ostrogor (1867–1932) and His Activities in the Final Decades of the Ottoman Empire*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17, s. 3n.

²⁴ Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton University Press, Princeton 1989, s. 114.

²⁵ *Galatasaray Lisesi Tarihi*, <http://www.gsl.gsu.edu.tr/tr/tarihce/genel> [11.01.2017].

²⁶ Grażyna Zając, *Ożenek Poety İbrahima Şinasiego i narodziny teatru tureckiego*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014, s. 38.

²⁷ E.J. Zürcher, *Tureja...*, op. cit., s. 69.

nizacji przez policję zmusiło czołowych uczestników ruchu do emigracji. Sponsorem ruchu był posażny osmański dostojnik, brat Kedywa Egiptu, Mustafa Fazıl pasza, on też nadał organizacji nazwę Młodych Osmanów (*Yeni Osmanlılar*), wzorowaną na romantycznych organizacjach takich jak Młode Włochy czy Nowe Niemcy²⁸. Mustafa Fazıl pasza był wnukiem Muhammada Alego oraz następnym po Ismailu paszy kandydatem do egipskiego tronu, lecz jego brat naciskami i łapówkami przekupił rząd w Stambule, aby zmienić zasady sukcesji i na następcę egipskiego tronu wyznaczyć swojego syna. Zraziło to Mustafę do rządu w Stambule i pchnęło go w stronę ruchów reformatorskich.

W 1865 r. sześciu młodych mężczyzn; (wśród których był między innymi Namik Kemal, turecki działacz polityczny, pisarz, poeta i publicysta) podczas pikniku w Lesie Belgradzkim w Stambule założyło Sojusz Patriotyczny, załóżek ruchu Młodych Osmanów²⁹. Ruch młodoosmański oficjalnie został proklamowany w Paryżu 30 sierpnia 1867 r. Wtedy ogłoszony został akt powstania organizacji zatytułowany *Chancellerie de la Jeune Turquie*³⁰. Przewodniczącym został Mustafa Fazıl, wiceprzewodniczącym Polak Władysław Plater. Ważną postacią związaną z ruchem był również prekursor nawożytnej literatury tureckiej Namik Kemal, redaktor wychodzącego w Genewie pisma „Hürriyet” („Wolność”) oraz autor sztuki *Vatan yahut Silistre* („Ojczyzna albo też Sylistra”), w której pokazał biurokratyczną machinę Wysokiej Porty. Kilku dni po premierze został aresztowany i zesłany na Cypr³¹.

Jeszcze w okresie francuskim młodoosmanowie dbali o pozytywne postrzeganie ich organizacji. Władysław Plater cieszący się nieskazitelną opinią na europejskich salonach zajmował się propagandową stroną działalności oraz rozpowszechnianiem idei reformatorskich³². W sierpniu 1866 roku Mustafa Fazıl pasza napisał list otwarty do sułtana Abdülaziza. Trafił on również do tureckich gazet, opublikowali go wspomniany wcześniej Namik Kemal i Ziya³³. Za ten czyn sułtan postanowił zesłać Namika Kemala i Ziyę paszę, lecz było to zesłanie wewnątrz kraju, tak, żeby mieć nad nimi większą kontrolę. Wykorzystał to Mustafa Fazıl pasza i zaproponował im przyjazd do Paryża, z czego skorzystali. 22 listopada 1867 r. Ziya pasza opublikował na łamach różnych osmańskich czasopism wydawanych w Europie Zachodniej „Memoriał o sytuacji w Imperium Osmańskim”. Mustafa Fazıl pasza powrócił do kraju w 1867 r., po wizycie sułtana Abdülaziza we Francji, gdzie doszło do ich pogodzenia się³⁴.

Po 1870 r. działacze młodoosmańscy zaczęli stopniowo wracać do kraju. W tym czasie nastąpiło zbliżenie młodoosmanów z Midhadem paszą³⁵, zwolennikiem monarchii

²⁸ Jan Reychman, *Historia Turcji*, Ossolineum, Wrocław 1973, s. 240.

²⁹ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 10.

³⁰ Dariusz Kołodziejczyk, *Turcja*, Trio, Warszawa 2000, s. 19.

³¹ Stanisława Płaskowicka-Rymkiewicz, Münevver Borzęcka, Małgorzata Łabęcka-Koehler, *Historia Literatury Tureckiej*, Ossolineum, Wrocław 1971, s. 181.

³² Jerzy S. Łątka, *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005, s. 253.

³³ Ziya pasza – dokładnie Abdul Hamid Ziyaeddin, w młodości pełnił funkcję gubernatora Cypru, zaangażował się w działalność Ruchu Młodoosmańskiego. Na emigracji wydawał gazetę *Hürriyet*, znany jest jako publicysta, polityk oraz pisarz osmański.

³⁴ E.J. Zürcher, op. cit., s. 69.

³⁵ Ahmad Şefik Midhad pasza – osmański polityk, podczas sprawowania funkcji gubernatora Wilajetu Naddunajskiego przyczynił się do znacznego rozwoju gospodarczego tej prowincji. W 1869 roku został przeniesiony do Iraku, gdzie również sprawował urząd gubernatora do 1872 roku, kiedy to

konstytucyjnej. Wykorzystali oni kryzys w kraju wywołany sytuacją na Bałkanach (m.in. oburzenie wywołała masakra muzułmanów w Bułgarii i Bośni)³⁶ i zorganizowali wiosną 1876 r. dużą demonstrację w Stambule. Reformatorzy głosili hasła liberalizmu, konstytucjonalizmu i demokracji. Problemem w realizacji założeń był jednakże podział wewnątrz samego ruchu. Reformatorzy domagali się usunięcia wielkiego wezyra Mahmuda Nedima paszy oraz wielkiego muftego Hasana Fermiego Efendiego. Jedni ze zwolenników reform liczyli na demokratyzację z pomocą państw Europy Zachodniej, inni byli przekonani, że jedynym wyjściem jest rewolucja i przewrót pałacowy.

Sułtan widząc niezadowolenie społeczne postanowił szybko dokonać zmian w rządzie, jednak było na to już za późno. 30 maja 1876 r. Abdülaziz został zdetronizowany. Kilka dni później popełnił samobójstwo, choć szybko pojawiły się plotki, że został skrytobójczo zamordowany³⁷. Odsunięcia od władzy padyszacha dokonali liberałowie wspólnie z kadetami Akademii Wojskowej (*Harbiye*). Wydawało się, że jego następcą Murat V będzie osobą wspierającą zmiany. Sympatyzował on ze środowiskami liberalnymi, był dobrze wykształcony i żywo zainteresowany europejskimi wzorcami. Wszystko to okazało się jedynie iluzją, ponieważ Murat V borykał się z problemami psychicznymi wynikającymi z długotrwałego zamknięcia w „klatce”³⁸, które po objęciu władzy tylko się nasilały. Te problemy doprowadziły w końcu do jego detronizacji po zaledwie trzech miesiącach panowania. W ten sposób w jednym roku na tronie zasiadło trzech sułtanów – ostatnim z nich był Abdülhamid II i on właśnie ogłosił 23 grudnia 1876 r. u. ustawę zasadniczą, co zapoczątkowało pierwszą osmańską monarchię konstytucyjną³⁹.

Proklamowanie konstytucji z 1876 r. zbiegło się w czasie z konferencją ambasadorów mocarstw europejskich w Stambule (*Tersane Konferansı*). Przedstawiciele Rosji, Francji, Wielkiej Brytanii, Austro-Węgier, Włoch i Niemiec debatowali nad przyszłością bałkańskich prowincji Imperium Osmańskiego. Wprowadzenie konstytucji wytrąciło delegatom z rąk argument o rozkładzie państwa i doprowadziło do zamknięcia obrad.

TWÓRCY KONSTYTUCJI

Pierwszą osmańską konstytucję kraj znad Bosforu zawdzięcza dwóm postaciom: sułtanowi Abdülhamidowi II oraz wielkiemu wezyrowi Midhadowi Paszy.

Abdülhamid II – nieprzeciętnie inteligentny i zainteresowany kulturą Zachodu syn sułtana Abdülmecida. Sułtan Ahmed I po wstąpieniu na tron przerwał politykę zabijania braci, wprowadził tam samym zasadę zgodnie z którą prawo do tronu miał najstarszy

na krótko został wielkim wezyrem. Był bardzo cennym sprzymierzeńcem Ruchu Młodoosmańskiego jako znany reformator dążący do modernizacji Imperium Osmańskiego.

³⁶ O sytuacji na Bałkanach zob. Mithat Atabay, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar*, Paradigma Akademi, İstanbul 2013.

³⁷ Salih Gülen, op. cit., s. 250n.

³⁸ Klatka (*Kafes*) były to specjalnie wydzielone pawilony w pałacowym haremie, księżęta nie mogli opuszczać swoich komnat i posiadać potomstwa. Często cierpieli na zaburzenia psychiczne, które wynikały z życia w ciągłym strachu przed egzekucją. Halil İnalçık, *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 72.

³⁹ Selda K. Kiliç, *1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı*, s. 567, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ieGgAmFQ8NsJ:dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10435.pdf+%&c=d=1&hl=pl&ct=clnk&gl=pl&client=opera> [17.06.2017].

mężczyzna z rodu rządzącego⁴⁰. Zgodnie z tym zwyczajem Abdülhamid II nie wydawał się pretendentem do osmańskiego tronu. Dzięki temu, że nie był przeznaczony do rządzenia miał w miarę normalnie dzieciństwo. Jego zainteresowania krajami europejskimi dostrzegł jego wuj sułtan Abdülaziz i zabrał go w podróż do Egiptu i Europy⁴¹. Po wstąpieniu na tron w „roku trzech sułtanów”, współpracował ze środowiskami reformatorskimi, a w szczególności z wielkim wezyrem Midhadem Efendim. Ogłosił pierwszą osmańską konstytucję. Kolejnym przełomowym wydarzeniem podczas jego rządów była inauguracja pierwszego posiedzenia osmańskiego parlamentu. Sułtan szybko (1878 r.) zawiesił jego działalność i nie zwołał go przez 30 lat, kiedy to w wyniku rewolucji Komitetu Jedności i Postępu (*İttihad ve Terakki Cemiyeti*) Abdülhamid II został zmuszony do przywrócenia konstytucji⁴². Zły stan finansowy państwa, w tym ogromne zadłużenie, zmusiły sułtana do wydania dekretu powołującego (23 grudnia 1881 r.) Komisję Długu Publicznego (*Düyunu Umumiye Komisyonu*). Był to rodzaj kompromisu dzięki któremu Imperium Osmańskie uregulowało swoje zobowiązania finansowe⁴³. Abdülhamid II zdawał sobie sprawę z ogromnych problemów finansowych państwa i zainicjował reformy, chciał objąć całe imperium klasycznym podatkiem dochodowym, który odprowadzać mieliby również cudzoziemcy, co spotkało się ze stanowczym protestem ze strony ambasadorów europejskich⁴⁴. Komitet Jedności i Postępu – złożony z największych oponentów Abdülhamida – zmusił sułtana do ponownego proklamowania konstytucji 23 lipca 1908 r., dając początek drugiej tureckiej monarchii konstytucyjnej⁴⁵. Koła konserwatywne chciały przywrócenia pełni władzy sułtana, w państwie doszło do kontrewolucji z której zwycięsko wyszedł Komitet Jedności i Postępu, który postanowił nie popelniać błędów z przeszłości i 27 kwietnia 1909 r. parlament za pomocą specjalnej fatwy zdeponował sułtana⁴⁶. Czas do swojej śmierci, która nastąpiła 10 lutego 1918 roku spędził najpierw na wygnaniu w Salonikach, zaś od 1912 roku w areszcie domowym w pałacu Beylerbeyi w Stambule.

Drugą osobą, która odegrała główną rolę w tworzeniu osmańskiej konstytucji był Midhat pasza – właściwie Ahmet Şefik, urodzony w 1822 r. W wieku 12 lat został przyjęty do Kancelarii Rady Sułtańskiej, co pozwoliło mu zdobyć doświadczenie w zakresie pism urzędowych oraz rozpocząć naukę arabskiego i francuskiego. Następnie zaczął pracować w Kancelarii Wielkiego Wezyra, a później został protokolantem w Wysokiej Radzie Prawodawczej, która zajmowała się przygotowaniem, wdrażaniem i kontrolą prawną wprowadzanych reform. Dzięki ciężkiej pracy awansował na stanowisko pierwszego sekretarza. Kariera Midhada zawisła na włosku w 1856 r. gdy trafił przed sąd pod zarzutem działalności na szkodę państwa. Po oczyszczeniu z zarzutów mógł wrócić na stanowisko. Rok 1861 przyniósł kolejne wyzwanie dla Midhada paszy, został mianowany

⁴⁰ S.J. Shaw, *Historia Imperium...*, op. cit., s. 296; Godfrey Goodwin, *Prywatny świat kobiet ottomańskich*, Bellona, Warszawa 2006, s. 153.

⁴¹ Grażyna Zajac, *Smutna ojczyzna i ja smutny...Kręgi literackie epoki Abdülhamida II w świetle tureckiej autobiografii.*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008, s. 30–76.

⁴² Öztürk Emiroğlu, *Grupy literackie w Turcji*, Dialog, Warszawa 2004, s. 13.

⁴³ Tomasz Wituch, *Tureckie Przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980, s. 55.

⁴⁴ S.J. Shaw, E.K., Shaw, op. cit., s. 352.

⁴⁵ T. Wituch, op. cit., s. 20n.

⁴⁶ Karol Wasilewski, *Turecki sen o Europie-tożsamość zachwowania i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*, WDiNP UW, Warszawa 2015, s. 140.

gubernatorem Niszu⁴⁷, jednej z najtrudniejszych bałkańskich prowincji, gdzie bardzo silne były nastroje nacjonalistyczne. W latach 1864–1868 był *walim* Wilajetu Naddunajskiego, w tym okresie zreformował ten region rozbudowując infrastrukturę oraz walcząc z bandytyzmem i nacjonalizmem. W 1868 r. objął stanowisko przewodniczącego Rady Państwa (*Şura-yı Devlet*), szybko poróżnił się z wielkim wezyrem Alim paszą, w konsekwencji został zwolniony ze stanowiska przewodniczącego Rady Państwa i został gubernatorem wilajetu bagdadzkiego. Wcześniejsze doświadczenia pozwoliły mu znacznie zmodernizować również tę prowincję. 31 czerwca 1872 r. sułtan Abdülaziz mianował Midhada na stanowisko wielkiego wezyra, które ten piastował do 19 października 1872 r. W późniejszym okresie utrzymywał bliskie związki z ruchami wspierającymi reformy. Po otrzymaniu zapewnienia od następcy tronu Murada, że jeżeli zostanie nowo wybranym sułtanem, nie będzie oponował przeciw wprowadzeniu monarchii konstytucyjnej, pomógł w zdetronizowaniu sułtana Abdülaziza (30 maja 1876).

Po detronizacji Murada V Midhad kontynuował prace nad ustawą zasadniczą podczas rządów Abdülhamida II. Po zaciętych pertraktacjach z sułtanem udało się ujednoczyć tekst ustawy zasadniczej. Midhad niedługo cieszył się swoim sukcesem, został odwołany ze stanowiska wielkiego wezyra i zmuszony do emigracji 5 lutego 1877 r.⁴⁸ Do kraju powrócił we wrześniu następnego roku, po krótkim pobycie na Krecie został wysłany do prowincji syryjskiej, a następnie do prowincji Aydin, gdzie pomagał w usuwaniu skutków trzęsienia ziemi. Jego działalność przysporzyła mu sporo wrogów w Stambule. Doprowadziło to ostatecznie do aresztowania i postawienia przed sądem pod zarzutem współudziału w zabójstwie sułtana Abdülaziza. Midhad skazany został na karę śmierci, która została przez samego sułtana Abdülhamida II zamieniona na dożywotnie pozbawienie wolności. W lipca 1881 r. Midhad został zesłany do twierdzy Taif w Arabii Saudyjskiej. Tam spędził ostatnie 3 lata życia, aż do nocy z 7 na 8 maja 1884 r., kiedy to został uduszony we własnej celi⁴⁹.

ZANIM WESZŁA W ŻYCIE USTAWA ZASADNICZA

Sułtan zdawał sobie sprawę z trudnego położenia Imperium Osmańskiego, a zbliżająca się konferencja ambasadorów sprzyjała agitacji liberalnej. We wrześniu 1876 r. Abdülhamid II zgodził się na podjęcie w rozszerzonej Radzie Stanu rozmów nad projektem ustawy zasadniczej. Midhad od dwóch miesięcy miał gotowy zarys projektu konstytucji⁵⁰.

Midhat pasza w rozmowie z brytyjskim ambasadorem Henrykiem Elliotem tak opisał potrzebę wprowadzenia konstytucji:

Imperium (...) szybko zmierza ku upadkowi... Jedynym środkiem zaradczym (...) jest po pierwsze, zapewnienie kontroli nad władzą, obarczając ministrów, a szczególnie tych zajmujących się finansami, odpowiedzialnością przed narodowym zgromadzeniem ludu, po drugie, uczynienia zgromadzenia rzeczywiście narodowym, przez odrzucenie wszelkich

⁴⁷ Martijn Th. Houtsma, *Midhat Pasha*, w: Martijn Th. Houtsma (red.), *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913–1936*, E.J. Brill, Leiden 1993, s. 481.

⁴⁸ Zvi Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, E.J. Brill, Leiden 1980, s. 36n.

⁴⁹ Ali H. Midhat, *The life of Midhat Pasha. A Record of his Services, Political Reforms, Banishment and Judicial Murder*, John Murray, London 1903, s. 255.

⁵⁰ T. Wituch, op. cit., s. 37.

różnic klasowych i religijnych... po trzecie, decentralizacja i ustanowienie prowincjonalnej kontroli nad gubernatorami...⁵¹.

Po zwołaniu spotkania ze Zgromadzeniem Doradczym (*Meşveret Meclisi*), w którym uczestniczyło blisko 200 członków rekrutujących się spośród ulemów, wojskowych i cywilów, Abdülhamid II postanowił rozpocząć prace nad ustawą zasadniczą i w tym celu powołał 30 września 1876 r. komisję konstytucyjną na czele z wielkim wezyrem Midhadem paszą. Komisja liczyła 28 członków w tym 16 wyższych urzędników, 2 generałów i 10 ulemów⁵². Były wśród nich takie postacie jak Namik Kemal, Ziya pasza, minister edukacji Cevdet pasza, minister spraw publicznych Server pasza, podsekretarz ministerstwa spraw zagranicznych Aleksandır Efendi i podsekretarz ministerstwa sprawiedliwości Vakan Efendi. W skład komisji konstytucyjnej wchodziłi zarówno przeciwnicy jak i zwolennicy wprowadzenia ustawy zasadniczej, wszystkim zależało jednakże na jak najszybszym rozwiązaniu kwestii nowego ustroju państwa. W celu przyspieszenia prac komisja obradowała przez większą część doby, za dnia w gmachu Wielkiej Porty, a wieczorami w posiadłości Servera paszy w Fındıklı. Konstytucja midhadowska jak wiele tego typu dokumentów w XIX wieku wzorowana była na konstytucji belgijskiej z 1831 r. oraz pruskim edykcje konstytucyjnym z 1850 roku⁵³.

Przed opublikowaniem ustawy zasadniczej sułtan nakazał zbadać jej zgodność z szariatem. Weryfikacja zgodności z prawem islamskim wszelkich wydanych przez padyszacha dokumentów była procedurą standardową⁵⁴. Po zbadaniu zgodności wydane zostały dwie znacznie różniące się siebie opinie. Pierwsza z nich głosiła, że proklamowanie konstytucji i powołanie parlamentu jest sprzeczne z szariatem. Druga opinia dopuszczała, a nawet zalecała utworzenie organu o charakterze doradczym, którego zakres obowiązków i organizację określałyby przepisy Prawa Zasadniczego (*Kânûn-ı Esâsî*) pod warunkiem, że postanowienia konstytucji nie będą niezgodne z szariatem.

Prawo zgodnie z którym parlament miał składać się z 120 deputowanych różnych wyznań wybieranych na trzyletnią kadencję przy wymianie 1/3 składu co roku zostało ogłoszone 28 października, gubernatorzy zostali zobowiązani do niezwłocznego przygotowania wyborów. Odwlekano jednak z ostatecznym ogłoszeniem konstytucji, ponieważ różne strony miały odmienne interesy i potrzebne było szybkie wypracowanie kompromisów. Mimo tego, że projekt końcowy był gotowy 1 grudnia to przez następne dni trwała ostra dyskusja dotycząca kilku punktów m.in. sułtan nalegał aby został zapisany artykuł pozwalający skazać mu na banicję wszystkich podejrzanych o działanie stanowiące zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa⁵⁵. Twórcy ustawy zasadniczej zdawali sobie sprawę, że nie mają zbyt dużo czasu na negocjacje, 19 grudnia Madhad pasza został mianowany na nową kadencję na stanowisku wielkiego wezyra, a cztery dni później ogłoszono osmańską konstytucję w ostatecznym kształcie.

⁵¹ Bernard Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, PWN, Warszawa 1972, s. 203.

⁵² Şükrü Haniöğlu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2008, s. 116.

⁵³ E.J. Zürcher, op. cit., s. 74.

⁵⁴ H. İnalçık, op.cit, s. 83–88.

⁵⁵ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 277.

KÂNÛN-I ESÂSÎ – PIERWSZA OSMAŃSKA KONSTYTUCJA

Pierwsza konstytucja osmańska nie zawiera preambuły, zaczyna się od artykułu pierwszego, który podkreśla integralności Imperium Osmańskiego.⁵⁶ Składa się z 119 artykułów, z których drugi mówi, że stolicą państwa jest Sztambuł, ale jednocześnie to miasto nie ma z tego tytułu żadnych ulg ani przywilejów. Następny artykuł dotyczył dziedziczenia tronu – tron osmański przypadł najstarszemu księciu z dynastii Osmanów, zasada starszeństwa obowiązywała już wcześniej jednakże nie była ona dotychczas zawsze przestrzegana, ponieważ decydowała raczej wola sułtana, który wyznaczał swojego następcę⁵⁷. W tym miejscu podkreślone jest również, że suwerenność osmańska łączy się w osobie sułtana z kalifatem islamu⁵⁸. Według szóstego artykułu wszyscy członkowie dynastii mają prawo do wolności i ochrony prywatnego majątku.

Midhad Pasza starał się przeforsować projekt ograniczający władzę sułtana. Chciał aby zamiast wielkiego wezyra powstało stanowisko premiera, a ministrowie mieli odpowiadać przed parlamentem, a nie przed sułtanem. Ostatecznie, mimo tego, że takie rozdzielanie kompetencji było jednym z głównych celów Madhada nie został on przyjęty i padyszach zamiast stracić część kompetencji zyskał ogromną przewagę nad parlamentem. Świadczy o tym szczególnie kilka zapisów konstytucji. Artykuł 4 podkreśla, że sułtan był nie tylko władcą całego imperium, ale także gwarantem islamu, jako Najwyższy Kalif. Ten przepis można rozumieć jako uznanie sułtana za zwierzchnika wszystkich muzułmanów, ustanowione przez niego prawo miało obowiązywać wszystkich muzułmanów⁵⁹. Należy zgodzić się z A. Szymańskim, że dokument ten tworzy postawy ustroju monarchii konstytucyjnej, jednak z wyraźnym elementem absolutyzmu⁶⁰. Świadczyć może o tym m.in. to, że za swoje decyzje sułtan nie jest przed nikim odpowiedzialny (art. 5). Artykuł 7 uzupełniony innymi zapisami w konstytucji mówi o głównych prawach i obowiązkach sułtana, m.in. o prawie do zwoływania i odwoływania posiedzeń Parlamentu i Rady Ministrów, zawierania umów międzynarodowych, mianowania gubernatorów prowincji, zarządzania środkami publicznymi czy emisji pieniądza, nadawania odznaczeń i urzędów, ogłaszania stanu wojny i pokoju, egzekwowania prawa szariatu i innych przepisów, łagodzenia kar i stosowania prawa łaski, rozwiązywania Izby Deputowanych pod warunkiem rozpisania kolejnych wyborów⁶¹. Najwięcej kontrowersji wzbudzał artykuł 113, według którego w przypadku wybuchu zamieszek na terenie państwa lub ryzyka ich wystąpienia Rada Ministrów ma prawo wprowadzić stan wyjątkowy, co oznaczało zawieszenie praw i wolności obywateli⁶². Sułtan ma również prawo do wydalenia z kraju wszystkich, którym służby rządowe udowodnią, że stanowią zagrożenie dla bezpieczeństwa kraju.

⁵⁶ Wszystkie artykuły pochodzą z *Kânûn-ı Esâsî* [„Konstytucja Imperium Osmańskiego”], <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> [dostęp: 14.11.2016] jeśli nie jest zaznaczone inaczej, *Kânûn-ı Esâsî* to tekst pierwszej osmańskiej konstytucji przetłumaczonej na współczesny język turecki.

⁵⁷ T. Wituch, op. cit., s. 39.

⁵⁸ Grzegorz Kryszewski, *Konstytucja Osmańska z 1876 roku*, w: Stanisław Bożyk, Adam Jamróz (red.), *Konstytucja. Ustrój polityczny. System organów państwowych*, Temida2, Białystok 2010, s. 279.

⁵⁹ Mehrdad Kia, *Daily Life in the Ottoman Empire*, Greenwood, Santa Barbara–Denver–Oxford 2011, s. 133.

⁶⁰ Adam Szymański, *System konstytucyjny Turcji*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006, s. 6.

⁶¹ Şeref Gözübüyük, Suna Kili (red.), *Türk Anayasa Metinleri 1839–1980*, Türkiye İş Bankası, Ankara 1982, s. 27.

⁶² Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları (1876–1982)*, Milliyet, İstanbul 1982, s. 3–14.

Artykuły od 8 do 26 dotyczyły obywateli osmańskich.⁶³ Według postanowień artykułu ósmego każdy mieszkaniec Imperium Osmańskiego może zostać obywatelem tego państwa bez względu na wyznanie. Zgodnie z artykułami 9 i 10 konstytucji każdy obywatel Imperium Osmańskiego posiadał wolność osobistą pod warunkiem, że nie naruszała ona wolności innych obywateli państwa⁶⁴. Jednakże artykuł 11 określał, że religią panującą w kraju jest islam, ale wyznawcy innych religii mogli swobodnie praktykować, jeśli ich obrzędy nie będą zakłócać publicznego i moralnego porządku w państwie. Konstytucja gwarantowała wolność prasy (art. 12). Ten punkt wszedł do ustawy zasadniczej dzięki naciskom ze strony Midhada i Mehmeda Rüştü⁶⁵. Obywatele mogą swobodnie zakładać instytucje rolnicze, handlowe i artystyczne (art. 13) oraz mają prawo do składania skarg do Zgromadzenia Narodowego, jeśli urzędnicy nie wywiązują się ze swoich obowiązków (art. 14). Każdy męski obywatel Imperium ma prawo do edukacji, która ma być bezpłatna (art. 15). Państwo bierze całe szkolnictwo pod swój nadzór (art. 16)⁶⁶. W okresie *tanzimatu* nastąpił intensywny rozwój świata, obok tradycyjnych szkół religijnych powstały placówki państwowe oraz prywatne wzorowane na europejskich⁶⁷. Zgodnie z artykułem 114, będącym uzupełnieniem wcześniejszych artykułów, szkolnictwo na poziomie podstawowym uznano za obowiązkową dla wszystkich obywateli Imperium Osmańskiego. Środki na edukację rozdzielane były między wszystkie prowincje (art. 16).

Według 17 artykułu wszyscy obywatele bez względu na wyznanie byli równi wobec prawa i mieli te same obowiązki wobec państwa. Artykuły 18 i 19 mówią, że wszyscy obywatele osmańscy mają prawo do sprawowania urzędów publicznych, jeśli posiadają ku temu odpowiednie predyspozycje i posługują się językiem tureckim w mowie i piśmie. Artykuł 21 gwarantował im prawo do własności. Państwo nie mogło bezprawnie wywłaszczyć jednostki z ich majątku. Dopuszczalne były to jedynie na cele publiczne za odpowiednim zadośćuczynieniem⁶⁸. Na podstawie artykułów 22, 24 i 26 nie można było zakłócać miru domowego, zabroniona była praca przymusowa, stosowanie tortur czy kar cielesnych. Konstytucja regulowała kwestie podatków, ich wysokość była określona indywidualnie w zależności od majątku (art. 20), nie można było również pobierać żadnych opłat nieokreślonych w ustawie (art. 25)⁶⁹.

Władza wykonawcza należała do Rady Ministrów na czele, której stał wielki wezyr mianowany przez sułtana. Mimo tego, że Rada mogła prowadzić zagraniczną i wewnętrzną politykę państwa, to i tak wszystkie decyzje musiał zatwierdzić sułtan dekretem, jednocześnie to właśnie sułtan powoływał najważniejszych urzędników państwowych – wielkiego wezyra i *şeyhülislama* (art. 27–28). Radę Ministrów tworzyli zrzeszeni w różnych resortach ministrowie. Wielki wezyr mógł ją zwoływać i jej przewodniczyć oraz zajmować się sprawami, które nie były przypisane do odpowiednich ministerstw (art. 29)⁷⁰. Wielki wezyr mimo zaszczytnego tytułu pełnił funkcję jednego z ministrów⁷¹. Każdy z nich był

⁶³ Ş. Gözübüyük, S. Kili (red.), op. cit., s. 28nn.

⁶⁴ *Kânûn-ı Esâsî* [Konstytucja Imperium Osmańskiego], op. cit., art. 9–10.

⁶⁵ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 277.

⁶⁶ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 13–16.

⁶⁷ Grażyna Zajac, *Ciało twoje, kości moje... Rodzina i szkoła epoki Abdulhamita II w świetle tureckiej autobiografii*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013, s. 25.

⁶⁸ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 281.

⁶⁹ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 20–26.

⁷⁰ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 29.

⁷¹ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 278.

odpowiedzialny nie tylko przed sułtanem ale również przed Zgromadzeniem Narodowym, które miało prawo do wezwania ich na obrady i zażądanie wyjaśnień. Szef resortu miał prawo do zwlekania z udzieleniem odpowiedzi, jednak ponosił odpowiedzialność za wynikające z tej sytuacji opóźnienia (art. 38). Minister mógł zostać postawiony przed Sąd Najwyższy, a do czasu oczyszczenia z zarzutów był zawieszony w obowiązkach (art. 34). Dotyczyło to jednak tylko sytuacji, gdy złamał prawo z racji pełnienia funkcji. W wypadku gdyby dopuścił się wykroczenia natury cywilnej, czekało go postępowanie w sądzie powszechnym na takich samych zasadach, jakim podlegali wszyscy obywatele Imperium Osmańskiego (art. 33). Padyszach miał wyłączne prawo do rozwiązywania albo utworzenia Rady Ministrów (art. 35). W szczególnych okolicznościach lub w okresach, gdy parlament nie obradował odpowiedni ministrowie mieli prawo podjąć niezbędne kroki, zgodne z konstytucją, które miały na celu ochronę bezpieczeństwa publicznego czy państwa. Podjęte decyzje miały tymczasową moc prawną pod warunkiem, że zostały zatwierdzone dekretem sułtańskim. Niezbędne było również przedstawienie ich w pierwszej kolejności na najbliższych obradach parlamentu (art. 36).

Władza ustawodawcza należała do dwuizbowego parlamentu, z inicjatywą legislacyjną mógł wystąpić także wielki wezyr oraz ministrowie. Jednakże każdą ustawę, aby weszła w życie, musiał zatwierdzić sułtan. Parlament tworzyły dwie izby: niższa Izba Deputowanych (*Heyet-i Mebusan*), w której zasiadali posłowie wybrani w głosowaniu w prowincjach i wyższa Izba Senatorów (*Heyet-i Ayan*) z senatorami mianowanymi przez sułtana za wybitne zasługi dla kraju (art. 42). Co ciekawe, o stanowisko senatora mogli się ubiegać patriarchowie kościołów chrześcijańskich oraz wielcy rabinowie. Parlament rozpoczynał obrady 1 listopada każdego roku, a kończył posiedzenie 1 marca. Obrady parlamentu otwierał i zamykał dekret sułtana (art. 43), musiało to odbywać się w obecności władcy (art. 45). Zgodnie z tym samym artykułem jeśli monarcha nie mógł uczestniczyć w otwarciu obrad, musiał być zastąpiony przez wielkiego wezyra jako swojego reprezentanta, w obecności wszystkich ministrów i parlamentarzystów. Obrady rozpoczynały się od przemówienia padyszacha, który zdawał zgromadzonym relację z sytuacji wewnętrznej Imperium oraz ze stosunków zagranicznych. Przedstawiał również zgromadzonym projekty ustaw, które według władcy były konieczne do przyjęcia. Zgodnie z artykułem 44 padyszach miał przywilej przyspieszenia sesji parlamentu lub wydłużenia jej⁷². Artykuły 47 i 49 zapewniały parlamentarzystom prawo do swobodnego wyrażania swoich opinii oraz głosowania zgodnie z własnym sumieniem. Nikt nie miał prawa karać ich za wygłaszane poglądy, chyba, że naruszałyby porządek obrad. Parlamentarzyści nie mogli również być zmuszani do podejmowania decyzji niezgodnych z ich poglądami, a wymuszanych poprzez groźby lub inną drogą. Posiadali również immunitet, który uchylić mogła jedynie odpowiednia izba większością głosów⁷³. Pomimo tego, że ustanowienie parlamentu i wprowadzenie go do systemu władzy monarchii absolutnej było widoczną zmianą, to nie było mowy o wprowadzeniu w kraju ustroju parlamentarnego⁷⁴.

Artykuły 51 i 58 opisują procedurę głosowania. Wszystkie decyzje zapadać miały bezwzględną większością głosów, chyba, że dotyczyły sytuacji, które według zapisów w konstytucji wymagały większości 2/3 głosów. W przypadku równej ilości głosów, głosem rozstrzygającym był ten oddany przez marszałka. Dopuszczalne były dwa spo-

⁷² *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 42–45.

⁷³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 279.

⁷⁴ T. Wituch, op. cit., s. 39.

soby głosowania w parlamencie: jawne, gdzie posłowie oddawali głosy imiennie bądź poprzez podniesienie ręki oraz tajne, gdzie głosowało się za pomocą kart do głosowania⁷⁵. Zgodnie z artykułami 53 i 54 ministrowie oraz obydwie izby parlamentu mogli zgłaszać projekty nowych ustaw oraz poprawki do już istniejących, z jednym zastrzeżeniem: nie mogły one wykraczać poza ich kompetencje. Nowe projekty ustaw mogła zgłaszać także Rada Państwa, która przekazywała je Izbie Deputowanych, a ta dalej do Izby Senatorów. Nie należy jednak zapominać, że aby ustawa weszła w życie, musiała zostać dekretem zatwierdzona przez sułtana. Jeśli chodzi o poprawki, to musiałyby być one zgłoszone wielkiemu wezyrowi, który następnie przedstawiał je sułtanowi, a ten mógł wydać dekret upoważniający Radę Państwa do ponownego przygotowania projektu ustawy z uwzględnieniem zgłoszonych poprawek i propozycji.

Każda z izb głosowała nad ustawą artykuł po artykule (art. 55). W trakcie jednego posiedzenia nie można było przedłożyć dwukrotnie tekstu tej samej uchwały (art. 54). Nikt, z wyjątkiem ministrów, ich przedstawicieli oraz urzędników państwowych, którzy otrzymali specjalne zaproszenie, nie mógł uczestniczyć w obradach żadnej z izb, ani występować w charakterze konsultanta (art. 56). Obrady odbywały się w języku tureckim osmańskim, a wszystkie podjęte uchwały były drukowane i rozpowszechniane z datą podjęcia przez parlament (art. 57)⁷⁶. W dalszej części ustawy zasadniczej znajduje się zapis o tym, że władca powołuje przewodniczącego i członków Izby Senatorów (art. 60) oraz przewodniczącego i dwóch wiceprzewodniczących w Izbie Deputowanych. Rekrutowali się oni z pośród 9 kandydatów wybranych większością głosów przez izbę (art. 77). Dieta miesięczna deputowanego wynosiła 5.000 kuruszy (*kuruşlar*)⁷⁷, zaś senatora 10.000 kuruszy⁷⁸. Ponadto Skarb Państwa zobowiązał się do pokrycia kosztów podróży deputowanego na obrady parlamentu.

Członkowie parlamentu po otwarciu posiedzenia zobowiązani byli do złożenia przysięgi wierności wobec sułtana oraz kraju, a także zobowiązywali się do przestrzegania konstytucji. Nowi członkowie musieli zrobić to dwukrotnie, pierwszy raz podczas pierwszej sesji Zgromadzenia Narodowego, drugi raz na posiedzeniu Izby, do której należeli (art. 46). Posiedzenia Izby Deputowanych były jawne, choć dopuszczano utajnienie obrad na wniosek ministrów, przewodniczącego izby lub piętnastu członków Izby, po przegłosowaniu takiego wniosku w głosowaniu niejawnym (art. 78). Zgodnie z artykułem 65 ustawy zasadniczej na 50.000 „mężczyzn państwowości osmańskiej” przypadał jeden deputowany do parlamentu, wybierany w tajnym głosowaniu⁷⁹. Funkcji deputowanego lub senatora nie można było łączyć z żadnym innym urzędem państwowym, za wyjątkiem stanowiska ministra. W przypadku, gdy urzędnik został wybrany do parlamentu, miał możliwość wyboru czy woli zostać deputowanym, czy pozostać na dotychczasowym stanowisku (art. 67). Kadencja deputowanych trwała cztery lata, ale po jej ukończeniu możliwa

⁷⁵ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 51, 58.

⁷⁶ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 279.

⁷⁷ Błędne kwoty podał w swoim artykule Grzegorz Kryszewski: *Konstytucja Osmańska z 1876 roku*, op. cit., s. 283. Jako wynagrodzenie miesięczne deputowanych podaje 20 000 piastrow, z zapisu w konstytucji *Kânûn-ı Esâsî* (art. 63) wynika, że miesięczna dieta wynosi 5 000 kuruszy, a roczna (licząc miesiące obradowania parlamentu od 1 listopada do 1 marca) 20 000 kuruszy. Przytoczona przez wspomnianego autora jednostka piastrow jest to alternatywne określenie tureckiej nazwy *kuruşlar*.

⁷⁸ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 63 i 76; Bakırcı, Fahri *Meclis Üyelerini Aylık ve Diğer Ödenekleri*, „Yasama Dergisi” 2006, sayı 3/Ekim-Kasım-Aralık, s. 30.

⁷⁹ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit. s. 279.

była reelekcja (art. 69)⁸⁰. Artykuł 68 określał, komu nie przysługiwało czynne prawo wyborcze, mianowicie: osobom nie posiadającym tureckiego obywatelstwa, posiadającym immunitet związany z pełnieniem funkcji międzynarodowych, obywatelom nie znającym języka tureckiego, osobom poniżej 30 roku życia, bankrutom, obywatelom ograniczonym w prawach wyrokiem sądowym, jednostkom nie posiadającym praw obywatelskich oraz osobom ubiegającym się o obywatelstwo innego kraju. Wszyscy deputowani bez względu na to, w jakiej prowincji byli wybrani reprezentowali interesy całego społeczeństwa (art. 71–72)⁸¹. Byli chronieni immunitetem publicznym, który w przypadku popełnienia przestępstwa mógł zostać uchylony (art. 79). W skład Parlamentu wchodziła także Izba Senatorów, w której skład wchodziły osoby bezpośrednio mianowane przez sułtana, na dożywotnią służbę, a ich liczba nie mogła przekroczyć liczby członków Izby Deputowanych (art. 60). Prawo do ubiegania się o mandat senatorski posiadali gubernatorzy prowincji, ministrowie, sędziowie, dyplomaci, marszałkowie armii osmańskiej, wielcy rabin, patriarchowie kościołów chrześcijańskich, admirałowie i generałowie sił lądowych (art. 62). Dodatkowym wymogiem było ukończenie przez kandydata 40 roku życia oraz wykazanie się wybitnymi zasługami dla kraju (art. 61). Senator nie mógł łączyć posad, dlatego mógł utracić mandat, gdyby przyjął inny urząd państwowy (art. 62). Miesięczna dieta senatorska wynosiła 10 000 kuruszy. Senator otrzymujący ze Skarbu Państwa wypłatę niższą niż uposażenie ma prawo jedynie do wyrównania [do 10.000 kuruszy]. Jeśli suma jest równa lub wyższa od uposażenia senatorskiego, zachowuje się prawo do wyższej pensji (art. 63)⁸².

Sułtan, jako naczelny dowódca sił zbrojnych, żądał prawa do planowania i realizacji operacji wojskowych. Monarcha uzurpował sobie również prawo do zwierzchnictwa nad władzą sądowniczą. Zgodnie z artykułem 92, miał w razie potrzeby prawo do powoływania Sądu Najwyższego, a także wybierania członków Trybunału Obrachunkowego (art. 106). Ta instytucja została powołana aby kontrolować działania finansowe funkcjonariuszy państwowych. Jednym z jej zadań było sporządzenie corocznych sprawozdań budżetowych. Kwestie finansowe były jedyną dziedziną, w której konstytucja dość wyraźnie cedowała uprawnienia na reprezentantów społeczeństwa⁸³.

Jeśli chodzi o kwestie prowincji, o władzę lokalną i podział terytorialny, to konstytucja potwierdziła wyżej opisane postanowienia z 1864 r.⁸⁴. Zaznaczając tylko w 108 artykule, że administracja prowincji powinna być oparta na zasadzie decentralizacji, a wszystkie szczegóły dotyczące organizacji zawarte będą w oddzielnej ustawie⁸⁵. Istotny jest artykuł 111, zgodnie z którym w każdej prowincji miała funkcjonować rada złożona z przedstawicieli mniejszości religijnych, odpowiadała ona za kontrolę i zarządzanie przychodami i wydatkami fundacji religijnych⁸⁶.

Władza sądownicza była w dalszym ciągu oparta na prawach szariat. Sędziowie zgodnie z konstytucją mianowani mieli być dożywotnio (art. 81), sądy miały działać bez

⁸⁰ Cezmi Eraslan, Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006, s. 39.

⁸¹ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 68, 71n.

⁸² *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 63.

⁸³ T. Wituch, op. cit., s. 40.

⁸⁴ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 281.

⁸⁵ *Kânûn-ı Esâsî*, op. cit., art. 108.

⁸⁶ *Ibidem*, art. 111.

jakiegokolwiek zewnętrznej ingerencji (art. 83)⁸⁷. Utworzono nową instytucję Trybunał Stanu (*Divan-ı Ali*) odpowiedzialny za wydawanie wyroków w sprawach dotyczących najwyższych funkcjonariuszy państwowych⁸⁸.

Pierwsza osmańska konstytucja była wzorowana na innych tego typu ustawach zasadniczych. Jak już wspomniano, dla Midhada pierwowzorem tureckiej ustawy zasadniczej była konstytucja belgijska z 1831 roku. Wiernie skopiowany został zakres praw i obowiązków obywateli. Z jednym wyjątkiem: w osmańskiej konstytucji pominięto punkt o prawie obywateli do zrzeszania się. Abdülhamid II obawiał się, że jeśli społeczeństwo dostanie zbyt wiele swobód, a przecież otrzymało m.in. wolność religijną i wolność słowa, to po krótkim czasie będzie chciało sięgnąć po władzę. Niektóre elementy Midhad zaczerpnął z innych źródeł, np. układ konstytucji i sposób jej podziału na rozdziały wzorował na konstytucji francuskiej z 1814 roku.

Bardzo istotnym było, że parlament osmański nie mógł w żaden sposób ingerować w przywileje sułtana. Do władcy należała ostateczna decyzja, co do wszystkich ustaw, nie musiał on w żaden sposób się z nich tłumaczyć czy konsultować. Dzięki artykułom 5 i 113 padyszach zagwarantował sobie absolutną dominację nad wszystkimi organami politycznymi⁸⁹.

PIERWSZE WYBORY PARLAMENTARNE

Po wprowadzeniu konstytucji przyszedł czas na przeprowadzenie wyborów do parlamentu osmańskiego. Nie było jeszcze wtedy opracowanego prawa wyborczego, dlatego oparto się na rozporządzeniu z 28 października 1876. Na jego mocy łączna liczba deputowanych i senatorów wynosić miała 130 (80 deputowanych miało być muzułmanami, pozostałych 50 przedstawicielami innych wyznań). Z powodu bardzo szybkiego trybu przeprowadzenia wyborów niektóre *wilajety* (m.in. Egipt, Serbia, Rumunia, Czarnogóra czy Tunezja) nie wydelegowały ani jednego przedstawiciela. Zainteresowanie ludności przebiegiem wyborów było znikome. W niektórych miejscach zamiast zorganizować wybory, gubernator sam mianował deputowanych⁹⁰.

19 marca 1876 nastąpiła inauguracja pierwszego osmańskiego parlamentu⁹¹. Na miejsce rozpoczęcia jego prac wybrano pałac Dolmabahçe. Tron sułtański ustawiono w sali audiencyjnej (*Muayede Salonu*). Podczas tej uroczystości wśród zebranych byli nie tylko parlamentarzyści, ale również dwaj bracia sułtana, Mehmed Reşat oraz Ahmet Kemalletin Efendi, wezyrowie, dyplomaci, wyżsi ulemowie, dostojnicy cywilni i wojskowi, przedstawiciele władz kościołów oraz prasy. Po inauguracji parlamentarzyści udali się do przygotowanych specjalnie budynków przy meczecie Sultanahmet⁹². Abdülhamid II bardzo szybko pokazał, jak duży wpływ chce mieć na to, co dzieje się w parlamencie, mianując na stanowisko przewodniczącego Izby Deputowanych Ahmeda Vefika Paszę, który nie był wcześniej nawet oficjalnym kandydatem na to stanowisko. Należy zauważyć

⁸⁷ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 281.

⁸⁸ T. Wituch, op. cit., s. 40.

⁸⁹ Ş. Gözübüyük, S. Kili (red.), op. cit., s. 27, 41n.

⁹⁰ C. Eraslan, K. Olgun, op. cit., s. 48n.

⁹¹ Tilmann J. Röder, *The Separation of Power in Muslim Countries*, w: Rainer Grote, Tilmann J. Röser (red.), *Constitutionalism in Islamic Countries. Between Upheaval and Continuity*, Oxford University Press, Oxford 2012, s. 329.

⁹² C. Eraslan, K. Olgun, op. cit., s. 50.

w pierwszej kolejności, że według postanowień konstytucji sułtan nie miał prawa obsadzić tego stanowiska, ponieważ przewodniczący Izby Deputowanych miał być wybierany przez parlamentarzystów w drodze głosowania⁹³.

Pierwsza sesja parlamentu trwała od 20 marca o 28 czerwca 1877 r. W tym czasie członkowie dwóch izb pracowali nad ustawami odnoszącymi się do budżetu państwa, administracji *wilajetów*, postępowania sądowego, prasy, czy służby wojskowej dla niemuzułmanów.⁹⁴ Opracowano ustawę o nowej ordynacji wyborczej⁹⁵, którą jednakże odrzucił sułtan, ale wróciła ona w niezmienionej formie podczas II Monarchii Parlamentarnej w 1908 roku.

Drugie wybory odbyły się we wrześniu i październiku. Nową sesję parlamentu otworzył sułtan 13 grudnia 1877 roku, a parlament obradował do 14 lutego 1878 r.⁹⁶ Tym razem obradowało 106 deputowanych (59 z nich było muzułmanami, 47 innowiercami). Druga sesja parlamentu upłynęła pod znakiem wojny z Rosją oraz świadomości klęski Imperium Osmańskiego. Sułtan w lutym 1878 roku zdawał sobie już sprawę, że czeka go podpisanie upokarzającego traktatu pokojowego. Deputowani krytykowali sposób prowadzenia kampanii, czy wysiłek wojenny. Parlament parł do wypowiedzenia wojny Rosji, a niektórzy senatorzy zaciągali już opinię o możliwości zwrócenia się do floty brytyjskiej, aby wypłynęła w razie potrzeby na morze Marmara w celu obrony Stambułu przed okrętami rosyjskimi⁹⁷. Do tego dochodziło coraz więcej niezadowolonych głosów posłów, głównie Greków i Ormian, którzy powoływali się na przywileje przynane im przez Mehmeda Zdobywcę i żądali uznania ich języków narodowych za oficjalne języki obrad. Coraz częściej pojawiały się również głosy domagające się powrotu Midhada Paszy z zesłania. To wszystko przyczyniło się do zamknięcia bezterminowo parlamentu przez Abdülhamida II dnia 14 lutego 1878 r.⁹⁸ Na zwołanie kolejnego posiedzenia parlamentu osmańskim poddanym przyszło czekać trzydzieści lat⁹⁹.

PODSUMOWANIE

Kânûn-ı Esâsî stanowi drugą po tunezyjskiej skodyfikowaną konstytucję w świecie muzułmańskim. Obowiązywała ona jedynie dwa lata, została ogłoszona przez sułtana Abdülhamida II w porozumieniu ze środowiskami reformatorskimi. Konstytucja ta dała początek pierwszej monarchii parlamentarnej (tur. *Birinci Meşrutiyet*). Sytuację, która wtedy panowała w państwie trafnie podsumował turecki prawnik Tarık Zafer Tunaya pisząc, że: „Konstytucja dawała przyzwolenie despotyzmowi czekającemu na nią za

⁹³ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 287n.

⁹⁴ Hasan Kayali, *Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919*, „International Journal of Middle East Studies” 1995, nr 27/3, s. 265–282.

⁹⁵ Na mocy nowego prawa wyborczego jeden deputowany przypada na 50 000 mężczyzn mieszkających w jednym sandżaku. Ponadto, odbywają się pośrednie wybory elektorów. Prawo głosu mieli wszyscy mężczyźni poddani, którzy skończyli 25 lat, nie byli bankrutami lub skazańcami i cieszyli się dobrą reputacją. S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 292.

⁹⁶ C. Eraslan, K. Olgun, op. cit., s. 49.

⁹⁷ S.J. Shaw, E.K. Shaw, op. cit., s. 295.

⁹⁸ T. Wituch, op. cit., s. 46.

⁹⁹ C. Eraslan, K. Olgun, op. cit., s. 55.

drzwiami, ale jednocześnie otwierała te drzwi postępowi, który nie pozwalał już na ich zamknięcie”¹⁰⁰.

Warto podkreślić, że gdy rewolucja kemalistowska przyniosła kres Imperium Osmańskiego i otworzyła drzwi Republice Turcji, wydawało się, że ustawie zasadniczej z 1876 r. zadano ostateczny cios. Tymczasem kolejne konstytucje republiki, aż do 1960 r. bazowały właśnie na niej. Nie mówiło się jednak o tym głośno, że nowoczesna republika korzysta z rozwiązań zawartych w dokumencie osmańskim.

Konstytucja wzorowana na europejskich i posiadająca postępowe zapisy (jak na standardy Imperium Osmańskiego) w dalszym ciągu stawiała sułtana ponad prawem. Osoba padyszacha była święta, nie odpowiadała przed nikim za swoje decyzje, mógł bez konsultacji z parlamentem powoływać i dymisjonować ministrów, wszystkie uchwały musiały być desygnowane przez sułtana. Wszystko to świadczy o niezachwianej pozycji władcy, Abdülmecid II nie miał kompetencji mniejszych niż jego poprzednicy. Trudno się jednak dziwić takim zapisom, konstytucja ta miała bowiem wyprzedzić konferencję ambasadorów i nie pozwolić mocarstwom europejskim na ingerowanie w wewnętrzne sprawy państwa. Wtedy jeszcze nawet najbardziej liberalni politycy osmańscy nie poruszali tematu utworzenia republiki.

Ważnymi artykułami w konstytucji są te, które poruszają zagadnienie mniejszości religijnych. Przedstawiciele mniejszości uzyskali dostęp do urzędów oraz służby wojskowej, obywatelem Imperium stał się każdy Osmanin bez względu na wyznanie. Jednakże te reformy przyszły już trochę za późno. Mniejszości religijne często były wykorzystywane przez mocarstwa europejskie do załatwiania swoich rozgrywek z urzędnikami osmańskimi. W XIX wieku rodziło się poczucie świadomości narodowej i nowoczesny nacjonalizm, co się z tym wiąże wiele narodów wchodzących w skład Imperium Osmańskiego nie chciało dłużej być osmańskimi poddanymi, lecz wolało tworzyć własne państwa narodowe.

Pierwsza konstytucja osmańska nawet jeśli nie wprowadzała wielu przełomowych rozwiązań, to była sukcesem Midhada paszy i ruchu młodoosmańskiego. Mimo tego, że nie obowiązywała długo, odcisnęła piętno w świadomości Turków i zaowocowała zmianami w przyszłości.

BIBLIOGRAFIA

- Atabay Mithat, *İmparatorluktan Ulus Devletlere Türkiye ve Balkanlar*, Paradigma Akademi, İstanbul 2013.
- Bakırcı Fahri, *Meclis Üyelerini Aylık ve Diğer Ödenekleri*, „Yasama Dergisi” 2006, sayı 3/Ekim-Kasım-Aralık, s. 27–70.
- Dominik Paulina, *Pour la réforme de la justice ottomane: Count Leon Walerian Ostroróg (1867–1932) and His Activities in the Final Decades of the Ottoman Empire*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17, s. 18–36.
- Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton University Press, Princeton 1989.
- Emiroğlu Öztürk, *Grupy literackie w Turcji*, Dialog, Warszawa 2004.
- Eraslan Cezmi, Olgun, Kenan, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul 2006.
- Erdem Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları (1876–1982)*, Milliyet, İstanbul 1982.
- Goodwin Godfrey, *Prywatny świat kobiet ottomańskich*, Bellona, Warszawa 2006.

¹⁰⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da değişim ve anayasal rejim strun*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2008, s. 246.

- Gözübüyük Şeref, Kili, Suna (red.), *Türk Anayasa Metinleri 1839–1980*, Türkiye İş Bankası, Ankara 1982.
- Guliński Stanisław, *Alewizm i Bektaszizm. Historia i rytuał*, Nomos, Kraków 1999.
- Gülen Salih, *Tahtın Kudretli Misafirleri Osmanlı Padişahları*, Yitik Hanzie, İstanbul 2009.
- Hanioglu Şükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton 2008.
- Hershlag Zvi Y., *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, E.J. Brill, Leiden 1980.
- Houtsma Martijn Th., Midhat Pasha, w: Houtsma Martijn Th. (red.), *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913–1936*, E.J. Brill, Leiden 1993.
- İnalçık Halil, *Imperium Osmańskie. Epoka klasyczna 1300–1600*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
- Karal Enver, *Nizam-i Cedit ve Tanzimat (1789–1856)*, „Osmanlı Tarihi” 1947, t. V, s. 13–76.
- Kayali Hasan, *Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876–1919*, „International Journal of Middle East Studies” 1995, nr 27/3, s. 265–286.
- Kia Mehrdad, *Daily Life in the Ottoman Empire*, Greenwood, Santa Barbara-Denver-Oxford 2011.
- Kiliç Selda, *Tanzimat sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri*, „Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi” 2000, t. XX, nr 31, s. 193–207.
- Kinross Lord, *Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, Perennial, London 2002.
- Kołodziejczyk Dariusz, *Turcja*, Trio, Warszawa 2000.
- Kryszewski Grzegorz, *Konstytucja Osmańska z 1876 roku*, w: Stanisław Bożyk, Adam Jamróz (red.), *Konstytucja. Ustrój polityczny. System organów państwowych*, Temida2, Białystok 2010.
- Lewis Bernard, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, PWN, Warszawa 1972.
- Łątka Jerzy S., *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005.
- Mardin Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton 2000.
- Midhat Ali H., *The life of Midhat Pasha. A Record of his Services, Political Reforms, Banishment and Judicial Murder*, John Murray, London 1903.
- Morawski Wojciech, Szablowska, Sylwia, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Trio, Warszawa 2006.
- Ortaylı İlber, *Osmanlı'da değişim ve anayasal rejim strun*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2008.
- Płaskowicka-Rymkiewicz Stanisława, Borzęcka Münevver, Łabęcka-Koecher Małgorzata, *Historia Literatury Tureckiej*, Ossolineum, Wrocław 1971.
- Reychman Jan, *Historia Turcji*, Ossolineum, Wrocław 1973.
- Röder Tilmann J., *The Separation of Power in Muslim Countries*, w: Grote Rainer, Röser Tilmann J. (red), *Constitutionalism in Islamic Countries. Between Upheaval and Continuity*, Oxford University Press, Oxford 2012.
- Shaw Stanford J., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej 1280–1808*, Dialog, Warszawa 2012.
- Shaw Stanford J., *The Nizam-i Cedit Army under Sultan Selim III 1789–1807*, „Oriens” 1965/1966, nr 18/19, s. 168–184.
- Shaw Stanford J., Shaw, Ezel, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej 1808–1975*, Dialog, Warszawa 2012.
- Stępniewska-Holzer Barbara, *Bariery modernizacji. Studium z dziejów Egiptu w pierwszej połowie XIX wieku*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1990.
- Stillman Norman A., *The Jews of Arab lands: a History and Source Book*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979.
- Szymański Adam, *System konstytucyjny Turcji*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006.
- Tanty Mieczysław, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1982.

- Unat Kadri, *Osmanlı Devleti'nde Sosyo-Ekonomik Düzen ve XIX. Yüzyıl Yenileşme Hareketleri*, [w:] Temuçin Faik Ertan (red.), *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2012.
- Wasilewski Karol, *Turecki sen o Europie – tożsamość zachwowania i jej wpływ na politykę zagraniczną Republiki Turcji*, WDiNP UW, Warszawa 2015.
- Wituch Tomasz, *Tureckie Przemiany. Dzieje Turcji 1878–1923*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1980.
- Zajac Grażyna, *Ciało twoje, kości moje... Rodzina i szkoła epoki Abdulhamita II w świetle tureckiej autobiografii*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2013.
- Zajac Grażyna, *Ożenek Poety İbrahim Şinasiego i narodziny teatru tureckiego*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2014.
- Zajac Grażyna, *Smutna ojczyzna i ja smutny... Kręgi literackie epoki Abdülhamida II w świetle tureckiej autobiografii*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008.
- Zürcher Erik J., *The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844–1914*, w: Zücher, Erik J. (red.), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, I.B. Tauris, London 1999.
- Zürcher Erik J., *Turcja. Od sultanatu do współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.

Źródła internetowe:

- Kânûn-ı Esâsî*, <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> [dostęp: 14.11.2016].
- Galatasaray Lisesi Tarihi*, <http://www.gsl.gsu.edu.tr/tr/tarihce/genel> [11.01.2017].
- Selim Dönemi Avrupa-Osmanlı Ülkeleri ile İlişkiler* <http://osmanli.site/osmanli-padisahlari-sultan-padisah-sultanlari/sultan-3-selim/iii-selim-donemi-avrupa-osmanli-ulkeleri-ile-iliskiler/> [10.06.2017].
- Selda K. Kiliç, *1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı*, <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ieGgAmFQ8NsJ:dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10435.pdf+&cd=1&hl=pl&ct=clnk&gl=pl&client=opera> [17.06.2017].